

BIBÓ ISTVÁN

Illyés Gyula: Églakók*

Illyés Gyula: Églakók című verse annak példája, hogy hogyan lehet egy versben fokozatosan, minden magyarázat és kommentár nélkül kibontani a mondanivalót; hiszen a költő részéről az a legnagyobb fogyatkozás, ha ő magyarázza meg, hogy mit akar mondani, és az a másik legnagyobb fogyatkozás, ha nem derül ki világosan, hogy mit akar mondani. Hogyan lehet valamit úgy megmagyarázni, hogy mégse magyarázgassunk: ennek művészi eszközei vannak, s erre példa ez a vers, amely szakaszonként fejlődik és viszi szinte kézen fogva az olvasót a végkonklúzió felé.

ÉGLAKÓK

*Szívalakú csizmája szára,
szűrtől királyi hetyke válla,
bajsa korom, orcája rózsá,
Séta Pista így száll a lóra.*

Egy szép, népies zsánerkép indul ezzel a négy sorral. Főhőse vagy huszár, vagy betyár. A népies zsánerkép önmagában nem megvetendő műfaj, ha nem téved érzélgősségbe vagy sematizmusba; ha megtart valamiféle nemes romantikát, akkor megvan a maga helye és létjogosultsága.

*Darutollas kalpaga pörge,
ezüst mordálya szöggre töltve,
inge, gatyája patyolat,
szívében tiszta indulat.*

A zsánerkép folytatódik. Most már egy kicsit valószínűbb, hogy betyárral van dolgunk, hiszen huszároknak, még a tisztjeiknek se igen volt ezüst mordályuk. S ez a betyár nagyon tisztára mosott betyár — a zsánerkép maximálisan szép akar lenni —, hiszen „szívében tiszta indulat” van.

*Csupa kis villám, kék acél:
két szeme sarkantyútaréj;
gyors napsugár a hírneve:
szabad élet a mindene.*

A zsánerkép tovább kerekedik, s megkapja az egyik legnagyobb emberi érték, a szabadság hitelesítését is.

* Ez a verselemzés Bibó István munkásságának irodalmi vonatkozású „mellékterméke”. A magnószalagról leírt kéziratot — melyet szerzője nem öntött végleges formába — a minimálisan szükséges javítást íj. Bibó István végezte.

*Igaz vitéz, igazi úr,
nem rabol, csak ha rászorul
és akkor is csak gazdagot,
ki már sok árvať becsapott.*

Most már világos, hogy betyárral van dolgunk, és az is világos, hogy miben áll a betyár szívében honoló tiszta indulat. „Nem rabol, csak ha rászorul és akkor is csak gazdagot”. Ez az ideális, a tökéletes, az abszolúte legnagyobb értéket megvalósító betyár.

*Nem öl, csak ha nincs tenni mást
és akkor is csak uzsorást,
pejkóján ahogy tovatűn,
elporzik nyomából a bűn.*

A zsánerkép lassan átmegy az erkölcsi tökéletesség képébe. Igaz, hogy a betyár néha öl is, de csak uzsorást öl és valamiféle csodálatos Jézus Krisztus-i hatalma van a bűn felett.

*Csak az marad meg, ami jót,
bátrtat mívelt és biztatót,
frissebb utána a vidék,
mint fürgeteg után a rét.*

Tovább szemlélhetjük a mindent megfrissítő erkölcsi tökéletességet. De valami kis kétség megjelenik: „csak az marad meg, ami jót, bátrtat mívelt és biztatót.” Ne adj Isten, mívelt esetleg valami egyebet is?

*Mindig vidám, mindig deli,
jószóval, tréfával teli;
mint hajótól a tengerár,
tőle végtelen a határ.*

Tovább folyik az erények felsorolása, a jó szó és a tréfa is közöttük van; s ugyanakkor az egész alak valamiféle végtelen, talán valószínűtlen perspektívát kezd felvenni.

*Tőle nincs korláta sehol
a vágyak, tőle nincs pokol,
nincs kárhozat, tőle lehet
valami más a föld felett!*

Tovább haladunk a bűnt feloldó, a poklot megszüntető, a kárhozatot semmivé tevő tökéletesség megrajzolásában. Valami más levegő jelenik meg a földön tőle, mint ami az átlagos egyszerű embert nyomasztja.

*Nyergében föl-le ringva míg
folyton-üdén így utazik,
bánat és baj bármennyi van,
a hit, a hit határtalan.*

Folyton üdén utazik, talán meg sem halt, talán meg sem halhat. A hit, a hit határtalan. Talán mindaz, amit elmondtunk róla, a hit világába tartozik. Fokozódik a kétség és kezdődik a csendes irónia.

*Csillan reze még a napon,
aztán elrejtí a Bakony,
hol mindig nyár van, sose tél,
mindig üdezöld a levél.*

Most már nem kétséges, hogy az irrealitások világában vagyunk. A Bakonyban nincs mindig nyár. A Bakonyban nem mindig üdezöld a levél.

*És mindig jó vacsora fő
és mindig hű a szerető,
soha senki se szomorú,
kanásztáncot jár Savanyú.*

Természetes az irrealitás a mindig jó vacsorával, a mindig hű szeretővel, a soha sem szomorú betyárokkal. És élessé és határozottabbá válik az ironia. És megjelenik Savanyú Jóska. Savanyú Jóska, akiről majd később meg fogjuk tudni, hogy jó generációval, ha nem kettővel idősebb Séta Pistánál, aki körülbelül a költő gyermekkorával lehet azonos idejű.

*Felhők közt vígan fut a hold,
kulacsot nyújt Sobri, a holt,
s tágul mind vígabbra a kar
Milfajttal, Angyal Bandival.*

A realitásból visszavonhatatlanul kifutottunk. Egy valóságos betyár-Olimposzon vagyunk. Aki csak elért a Dunántúl keleti felén gyerekeskedő költőhöz a népi emlékezeten keresztül, az mind itt van: Sobri, Milfajt, Angyal Bandi.

*Őket várták a béresek,
nem Jézust, a kis édeset;
nem a Szentek, a Máriák,
nekik ez volt a másvilág.*

*Séta Pista, a marcona,
a hetyke szökött katona —
Pogány istenként léptetett
a néma szolganép felett.*

Ez a két négysoros strófa nem egyszerű folytatása a zsánerképnek, hanem lényeges változás a beállításban. Eddig a zsánerkép önmagában, objektíve jelent meg előttünk, bár mind fokozódóan csökkenő hitellel. Most egyszerre arról van szó, hogy kiknek a lelkében alakult ki ez a zsánerképből betyár-Olimposzá nőző hiedelem? A béreseknek, a néma szolganépnek a lelkében. Tehát most esik szó először azokról, akik mindezt így látták. S a betyár-Olimposz most már konkurenciába van helyezve, éspedig győzelmes konkurenciába az egész keresztény túlvilág nagyjaival szemben, Jézussal, Máriával szemben. A béresek számára, akiknek a meséit a költő gyerekkorában hallotta, már nemcsak egy régés Olimposz, hanem valóságos, aktuális túlvilág mindez. Séta Pista tehát megteszi az utolsó lépést, immár isteni rangra emelkedett. Kiknek az istene? A néma szolganép istene. A néma szolganép vágyképe az, amely itt zsánerjelenetként indul és egy keserű, irreális vágyképben végződik.

És most jön a nagy fordulat. Az első nagy fordulat. Eddig múlt időben beszélünk; a költő most áttér a jelen időbe és áttér egy teljesen más helyzetbe.

*... Paplanos ágyban heverek,
arrább szép asszony, szép gyerek.*

*Nem alszom, de már álmodok,
Séta Pistával vágatok.*

Most már a költő magáról beszél, és az első szava: kontraszt a béresekkal, a néma szolganéppel. Paplanos ágy, szép asszony, szép gyerek. De a fordulat nem okoz zökkenőt, mert még mindig arról van szó, hogy valaki gondolkodik, szemlélődik Seta Pistáról. Igaz, immár nem a néma szolganép, nem a béresek, de azoknak valami folytatása. Valaki, aki ismeri a béreseknek a Seta Pistáról kialakult romantikus olimposzi képét; de nyilvánvaló, hogy valami módon — a leírásból világosan kiderül — kiemelkedett közülük. Mi máshonnan tudjuk, de valahogy ez a vers is érzékelteti azt, hogy a költő maga tette meg ezt az utat a néma szolganép világa és a paplanos ágyban megtestesülő jólét között; és azt is, hogy ennek ellenére hozzájuk tartozik: ébren álmodva is Seta Pistával vágat. E versszak jelen idejével most már megint a realitásban vagyunk. Vitán kívül. És most az marad hátra, hogy befejezzük Seta Pista történetét, hiszen Seta Pista is be kellett hogy fejezze földi pályáját; és mivel most már tudjuk, hogy az egész zsánerkép irreális volt, vágyképben volt jelen, megvan az az igényünk, hogy tudjunk valamit a valóságról is. Most tehát visszalépünk a múlt időbe, de az előző versszak folytán teljesen megváltozott aspektusban; s itt ütészzerűen jön az igazi valóság:

*Fázva, rühesen, véresen
menekült völgyön és hegyen.
Dehogyan volt neki lova,
mezétláb bútt ide-oda.*

Most megtudjuk azt, amit sejtettünk, hogy a Bakonyban igenis van tél, nem mindig üdezőld a levél, nem mindig fő jó vacsora, nincs mindig hű szerető, és nincs mindig vidámság. És ez a versszak elveszi Seta Pistától a tökéletes betyárkép elsőrendű rekvizitumait, a csizmát és a lovat. Nem volt neki lova, mezétláb bútt ide-oda.

A vers ívében itt sincs zökkenő, mert hiszen ezt ugyanaz mondja el, aki az előző szakaszban önmagáról szolt, aki Seta Pistával együtt vágatott; a költő, aki a néma szolganép vágyait és Seta Pista valóságos sorsát egyaránt ismeri, s akitől már csak a véget kell megtudnunk. A népdalbeli betyár aranyszőrű paripán vonul a vesztőhelyre, és mindenki siratja. Mi történt Seta Pistával?

*Egy rossz akol rejtek-adó
jászlánál érte a golyó.
Arccal az alomba esett
megváltva, mit még lehetett.*

Mit váltott meg Seta Pista? Azt a véget, amely nem úgy zajlik le, ahogyan a betyárokról szóló népdalok le szokták írni, hanem kegyetlenül, keményen és mérhetetlenül gyötörően, szomorúan és magányosan. Az urak kegyetlen igazsága, a börtön mérhetetlen elhagyatottsága, a vallatás értelmetlensége és fizikai bántalmaztatása és végül a gyalázatos halálnak mindennemű romantikától mentes, sötét, zárt börtönudvarokon való lefolyása. Ezt váltotta meg, ez maradt neki. Mindezt megtudjuk egyszerűen, múlt és jelen idő váltakoztatásával, apró hangulati elemek fokozatos felsorakozásából és rövid, egyszerű tények közléséből, minden magyarázat nélkül. Világos benne a társadalmi tanulság, világos a költő állásfoglalása anélkül, hogy bármit is magyarázna.

A vers hatásának legfontosabb művészi eszköze a szerkezeti felépítés: először tizenkét strofában, viszonylag hosszabban egy objektívnek tűnő, valóságosan induló zsánerkép, melynek hitele lassan, fokozódóan csökkenve megy át az irrealitásba; ezután rövid, kétszakaszos rész arról, hogy kiknek a lelkében alakult ki ez az irreális vágykép; még rövidebben egy strofa arról, ki az, aki mindezt távolabbról, nagyobb perspektívából ismeri; és a végső két szakasz ismét objektív kép, de most már a kegyetlen igazságé. S a legcsodálatosabb az, hogy noha az egyes részek között szinte 180 fokos fordulat van, a vers lendülete mégsem törik meg egy pillanatra sem.